

יעקב שמואל שפיגל

עמודים
בתולדות הספר העברי

ירושלים תשע"ח

הספר יוצא לאור בסיוע

הקתדרה לחקר ספרות התורה שבעל-פה ע"ש הנרי ליבין, אוניברסיטת בר-אילן
הקתדרה על שם ליה וזולטן גספר לחקר התלמוד הבבלי, אוניברסיטת בר-אילן
אורות יהדות המגרב, לוד

על המעטפת הקדמית: הדרן למסכת שבת, דפוס ויניציאה, ר"פ

©

כתובת המחבר: yaakov.spiegel@biu.ac.il

הרב נריה 5 פתח תקוה 4975205

ר"ע איגר הוסיף גם נימוק, שעליו ביסס את דרישתו מבניו. הנימוק הוא כי ספר שאותיותיו נאות משמח את הנפש, ושמחה זו תשפר את הלימוד. הדבר מזכיר קצת את דברי ספר מעשה אפר שהבאנו לעיל בסעיף א, שאותיות נאות עוזרות לזכרון, ויש לראות בזה גם כן חלק מהלימוד. גם מאוחר יותר אנו שומעים על חשיבות יופי האותיות, כמו שכתב ר' שלמה חוצין בספר שמטרתו לחנך את הנוער:⁷⁵

הרגילו עצמכם ללמוד בספרים נאים ומהודרים, נדפסו באותיות יפות ומזהירות, למען יהיה לכם רוחב לב ותשכילו במה שתלמדו. ואם הורגלתם בס' [פר] דפוס זה, אל תשנו לדפוס אחר, כי השינוי גורם ערוב השכל והדעת.

כדאי להוסיף כי בדורנו היה פיקוח הדוק ביותר על עיצוב הספרים שנדפסו על ידי הוצאת הספרים החבדי"ת הנקראת הוצאת קה"ת [=קרני הוד תורה]. המפקח היה רמ"מ שניאורסון, האדמו"ר מליובאביץ, בכבודו ובעצמו. תופעה זו דומה בעיניי שהיא ייחודית מאוד, ולא מצאנו כמותה במקום אחר. האדמו"ר כתב הוראות רבות ומפורטות על הדפסה של כל ספר, ובהן גם הוראות הקשורות לעיצוב הספר. המעוניין ימצא את כל האמור בספר מיוחד הסוקר את פעולתה של הוצאת הספרים קה"ת.⁷⁶

ו. 'דף על דף' - משנה ברורה

מקובל כיום שהדפסת התלמוד הבבלי הצטיינה בפן מיוחד, והוא שמדפוס מסויים ואילך קיבלו על עצמם, כמעט כל המדפיסים לדורותיהם, להדפיס את התלמוד 'דף על דף' כמו שנדפס על ידי בומברג בויניציאה. כנספח לפרק תשעה-עשר הרחבנו את הדיבור בנושא זה.

ברם, דומה שהדפסת 'דף על דף' אינה מאפיינת רק את התלמוד הבבלי. כבר במאה שנים הראשונות להמצאת הדפוס נדפסו ספרים בצורה זו. לכאורה היה מקום לומר שכך נהגו רק בראשית ימי הדפוס,⁷⁷ אבל מתברר שנהפוך הוא, ומדפיסים רבים נהגו כך במשך הדורות, ואין טעם למנותם כאן. אין הכוונה שאותו מדפיס חזר והדפיס את הספר מאמהות שהיו ברשותו. הדפסה של 'דף על דף' נעשתה על ידי מדפיסים שונים שאין כל קשר ביניהם. מדפיסים אלו העדיפו להדפיס את אותו ספר על פי העימוד שעשה לו מדפיס הקודם להם. הסיבה לכך היתה בעיקר נוחותו של המדפיס, או יותר נכון חישוב כלכלי. הדפסה מכתב יד היא הדפסה הדורשת משאבים גדולים כדי להכין את כתב היד לדפוס, ובכלל זה גם הקביעה כיצד להדפיס אותו, ולכן הדפסה ראשונה מתוך כתב יד היא

75 בספרו תלמוד קטן, חלק חנוך לנער, ליוורנו, תרס"ב (לפי דבריהם זו מהדורה שלישית), דף ד ע"ב, שער א, אות טז.

76 כותר הספר הוא: הוצאת ספרים קה"ת, והרי לנו הכתוב בשער הספר: "הוצאת ספרים קה"ת, פעילותו של הרכי מליובאוויטש בהוצאת הספרים החב"דית קה"ת וגישתו לעולם הספר היהודי", כפר חב"ד, תשע"ג.

77 הרי לנו כמה דוגמאות מראשית ימי הדפוס, כאשר אין מדובר באותו מדפיס וגם לא באותה עיר: ספר אבודרהם פאס, רע"ז כמו (אפילו שורה על שורה) ליסבון, ר"נ; רי"ף, ריווא דיטרינטו, שי"ז=ויניציאה, רפ"א; הגדה של פסח, מנטובה שכ"א-שכ"ב=פראג רפ"ז, ועוד.

הדפסה יקרה. מובן מאליו שמשום כך כל מדפיס יעדיף להדפיס ספר על פי העיצוב והתבנית של ספר שהודפס כבר לפניו, שהרי עבודת ההכנה נעשתה כבר על ידי המדפיס הקודם.

נמצא אפוא שהמדפיס השני מפיק מוצר שהוא חיקוי של אותו מוצר שנעשה על ידי המדפיס הראשון. ברור שהחיקוי נעשה אך ורק לספר עצמו, ואין חיקוי לשער הספר או לפרטים אחרים שאינם הכרחיים. והנה ביחס לדף התלמוד אף שהוא עבר כמה 'שכלולים' מאז דפוס ויניציאה, בכל זאת המדפיסים שימרו את 'דף על דף', ויש מדפיסים ששימרו אף את האותיות של דפוס וילנא.⁷⁸ יתר על כן. גם כאשר מדפיסים תלמוד מנוקד, שיש בכך שינוי משמעותי בעימוד, עדיין משמרים את 'דף על דף', ומשמרים בדרך כלל את דף וילנא.

לכאורה אין ההבדל בין 'דף על דף' של המדפיסים בהדפסת התלמוד לבין 'דף על דף' בהדפסת ספרים אחרים, ולא היא. 'דף על דף' בהדפסת ספרים אחרים אצל מדפיסים שונים נמשך במשך שניים עד שלוש הדפסות לכל היותר. לדוגמה, אם נעיין בהדפסות של הספרים שנזכרו לעיל בהערה 77, נראה כי ההדפסות הבאות של אותם ספרים לא היו הדפסות 'דף על דף', וכן הדבר ביחס לשאר ספרים שלא הזכרנו. אבל התלמוד הבבלי, שהודפס פעמים רבות וצורת הדף עברה שינויים מסויימים, עדיין מרבית הדפוסים שומרים על 'דף על דף'. נראה אפוא שאין עוד ספר שידמה לו מבחינה זו.

והנה בדורנו יש ספר מסויים שאף בו נוכל למצוא תופעה מעין זו, ואפשר שיש בתופעה זו עוד פרט העולה אף על האמור ביחס לתלמוד.

כוונתי לספר משנה ברורה שחיבר ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, הידוע בכינויו 'החפץ חיים'. הספר נדפס לראשונה בוורשא, [תרמ"ד]-תרס"ב.⁷⁹ הואיל ואנו נמצאים בזמן שבו כבר קיימות הדפסות סטריאוטיפיות, לכן ברור שכל ההדפסות לאחר הדפסה ראשונה יכולות להיות הדפסות 'דף על דף'. אלא שבשנים האחרונות נדפסו כמה וכמה מהדורות של משנה ברורה בשכלולים מסויימים, כגון: ניקוד מלא, הערות שונות בתחתית העמוד, הערות ארוכות יותר הנדפסות על עמוד נפרד מול העמוד של המשנה ברורה, וכולן שמרו על העימוד המקורי. אני מפרט את המהדורות הללו, הן משום שהן מצויות ונפוצות בשוק וחלקן מצוי בידי כל אדם, והן משום שאפשר שאף בשעת כתיבת השורות הללו נדפסת עוד מהדורה של משנה ברורה בשכלולים שונים, וכמעט שאין לדבר סוף. אם כן, דומה שספר משנה ברורה הוא הספר היחיד שנדפס 'דף על דף', מזמן צאתו לאור לראשונה ועד לרגע זה.

ז. עיצוב הספר - חיקויים

דבר ידוע הוא שיש ספרים שהיתה להם השפעה מרובה על הדורות הבאים. השפעה זו פנים רבות לה, ואחד התחומים שהיא ניכרת בו הוא תחום החיקוי. לאמור, היו מחברים

78 ראה עמודים, הגהות ומגיהים, פרק שישי, ובמיוחד עמ' 588-591.

79 ירשום זה הוא על פי מפעל הביבליוגרפיה העברית, מס' מערכת 330940, ושם רשומים הפרטים הקשורים לבידור שנות ההדפסה. הדיוק בשנות ההדפסה אינו משפיע על הדיון שלנו.

שהושפעו מספר מסויים ולכן כתבו ספר בדומה לו. דומה בעיני שעדיין לא נכתב על נושא זה באופן מפורט, ואפשר שאעסוק בו בעתיד. כאן ברצוני לדון רק בפרט אחד, ואסבירו בדוגמה הבאה.

ר' יהודה רוזניס חיבר את ספר פרשת דרכים, קושטא, תפ"ח. ספר זה מכיל עשרים ושש דרשות שעיקרן הוא הסבר פסוקים על פי ההלכה, מה שמכונה 'דרוש הלכתי'. אין זה הספר הראשון שנכתב ברוח זו, אבל הוא נתפרסם יותר מכל הספרים שקדמו לו, וממילא גם השפיע יותר. השפעה של ספר נמדדת בכמה וכמה נקודות, כגון כמה הדפסות היו לספר, כמה חכמים מצטטים אותו, ועוד ועוד. בין כל הנקודות הללו יש למנות גם את השפעתו על ספרים אחרים מבחינה חיצונית, כך שעיצובם והמבנה שלהם היה כדמות פרשת דרכים. לאמור, יש ספרים מסוגו של פרשת דרכים מצד התוכן, והם גם מכילים עשרים ושש דרשות. יש ספרים מסוגו ששמן נגזר משמו של הספר, או ששמן דומה לשם הספר. ברור לנו שספרים אלו הושפעו מפרשת דרכים.⁸⁰

בסעיף הקודם ראינו כי ספר משנה ברורה הוא הספר היחיד בדורנו, ואולי גם בדורות קודמים, שנדפס 'דף על דף', ובזה הוא דומה לתלמוד בבלי. עתה נראה שיש בו גם דבר נוסף על התלמוד. לאמור, יש לו השפעה על מחברים לכל הפחות כמה שהזכרנו לעיל, והם ניסו לחקותו.⁸¹

ח. חיקויים ל'משנה ברורה'

את החיקויים למשנה ברורה ניתן לחלק לשני סוגים. הסוג האחד, הוא חיקוי המשנה ברורה סביב השולחן ערוך. לאמור, הרי המשנה ברורה נכתב רק על שולחן ערוך אר"ח, ולא על שאר חלקיו של השולחן ערוך. בעקבות המשנה ברורה מצאנו שכמה מחברים ניסו לחקות אותו ולעשות כן ביחס לחלקים אחרים של השולחן ערוך. החיקוי של המחברים הוא לתבנית הפרשנית של המשנה ברורה. תבנית זו כוללת את דברי השולחן ערוך שנדפסו בראש העמוד, עם נושאי הכלים: באר הגולה, באר היטב, שערי תשובה. מתחתיהם נדפסו שלושה פירושים. הראשון נקרא משנה ברורה, שהוא פירוש קצר ותמציתי לדברי השולחן ערוך. פירוש זה נדפס בצד הפנימי של מפתח הספר, כמו שנדפס פירוש רש"י בתלמוד.⁸² השני נקרא ביאור הלכה, שהוא פירוש ארוך, הכולל חקירות ופולפולים שונים בדברי השולחן ערוך ובמפרשיו, וגם דיונים בהלכות המוזכרות באותו עניין. פירוש זה נדפס בצד החיצוני של מפתח הספר. היו מחברים שכתבו פירושים סביב השולחן ערוך בתבנית זו של פירוש קצר וארוך, כבר לפני ספר משנה ברורה, ועל כך אדון

80 בנושא זה דנתי בהרחבה במאמרי 'פרשת דרכים לרבי יהודה רוזניס', מן הגזנים, ספר תשי"ז, מודיעין עילית, תשע"ז, עמ' רנט-שא. ראה בעיקר עמ' רעז-רצז. שם פירטתי את כל הנקודות שבהן יש למדוד את השפעתו של ספר על מחברים אחרים, ודנתי בהן ביחס לספר פרשת דרכים.

81 גם לתלמוד מצאנו סוג של חיקוי, והוא ספר סדרי טהרות שחיבר ר' גרשון חנוך ליינר מראדין. הואיל ומדובר בחיקוי, היו חכמים רבים שהתנגדו נמרצות לספר זה, ולכן אין זה מענייננו.

82 על תבנית זו, שהיא תבנית מקובלת ברוב ספרי קודש המורכבים מטקסט יסודי ופרשנים מסביבו, ראה עמודים, בשערי הדפוס, עמ' 444-448.

אי"ה בחלק הבא של עמודים. המיוחד במשנה ברורה שמחברו הוסיף פירוש שלישי בשם שער הציון.⁸³ בפירוש זה יש בו מראי מקורות לדברי המשנה ברורה, וגם הערות קצרות, והוא נדפס מתחת לשני הפירושים הקודמים.

(א) ספרים כדמות 'משנה ברורה' על יורה דעה

ספר משנה ברורה נתחבר רק על שולחן ערוך אורח חיים. לפיכך, ראו חכמים לנכון להמשיך ולחבר ספר כדמות המשנה ברורה גם על שאר חלקי השולחן ערוך.⁸⁴ היו כמה חכמים שהחלו במלאכה זו, אבל אף אחד מהם לא סיימה.

ר' אברהם בן נחמן יוסף וילהלם פרסם קונטרס בשם הלכה ברורה על יו"ד. בקונטרס הנמצא לפנינו נדפסו סימן סו וסימן סז משולחן ערוך יו"ד ומסביבו באר הגולה ועוד שלושה חיבורים שכתב ר' אברהם והם בתבנית המשנה ברורה.⁸⁵ גם שמותיהם דומים לשמות החיבורים של משנה ברורה ואלו הם: הלכה ברורה, ביאור הלכה, שערי ציון. נראה שקונטרס זה נדפס לפני שנת תרצ"ח. זאת אני למד מחיבור נוסף של ר' אברהם בשם הלכה ברורה, הלכות מקוואות, ירושלים, תשכ"ה. בראשו נמצאות כמה הסכמות שבחלק מהן יש תאריך. אחת מהן היא של ר' איסר זלמן מלצר שנכתבה בחודש טבת תרצ"ח, ושם נזכר החיבור הלכה ברורה, הלכות דם. נעתיק קטע קטן מדבריו:

הנה כבוד... מוה"ר אברהם וילהלם שיחי' חבר ספר מצויין ונחוץ על שו"ע יו"ד הלכות דם ומליחה בור"ח [בשר וחלב] שביאר כל הלכה וכל סעיף... וקרא בשם לקובץ ההלכות הלכה ברורה, ולבירור הטעמים בשם ביאור הלכה, וגם הוסיף למטה מדור בשם שער⁸⁶ הציון והלך בזה בעקבות הגאון בעל משנה ברורה אשר בהביטו על דרכו חיבר חבורו.

דומה שזהו הנסיון הראשון לחקות את ספר משנה ברורה, וליצור ספר כמותו על שולחן ערוך יורה דעה.

83 תבנית דומה לספר משנה ברורה הוא הספר אם לבינה על יו"ד שכתב ר' בנימין שרייבר, וורשא, תרל"ד. לאמור, הוא נדפס כעשר שנים לפני הדפסת המשנה ברורה. גם בו יש שלושה מדורים אלא בשינוי מסויים. יש בו פירוש ארוך ומפולפל, וכן פירוש שהוא מראי מקורות, ובזה הוא דומה למשנה ברורה. אלא שבמקום משנה ברורה הוא העתיק את דברי השולחן ערוך ובתוכו הוסיף חידושי דינים קצרים והדפיסם באותיות שונות.

84 מצאנו כן גם ביחס לספר כף החיים שחיבר בידי ר' יעקב חיים סופר. כף החיים חובר סביב שולחן ערוך אר"ח, וסביב תחילת יו"ד. ר' זכריה בשארי בספרו שער החיים, על הלכות נדרים סי' רג-ריג, ירושלים, תשס"ז, המשיך את כף החיים על יו"ד, בינתיים רק על חלק קטן של יו"ד. אמנם המחבר לא ציין זאת במפורש, אבל בהסכמתו של ר' יצחק יוסף שכתב: "והוא ערוך כפי הסדר שסידר לנו הרב כף החיים", יש ביטוי לזה.

85 הקונטרס הזה נמצא ב'אוצר החכמה', ולא מצאתיו במקום אחר, וגם לא מצאתיו רשום בקטלוגים. הקונטרס באוצר החכמה הוא ללא שער, ולכן אין בידי פרטים נוספים.

86 לפנינו נדפס: שערי ציון.

(בירור ופלפול), פאת השלחן (ציונים). אמנם שנת הדפוס היא תשמ"ו, אבל בהסכמות לספר נמצאת הסכמה של הרב אליהו זלאטניק שניתנה בניסן שנת תשל"ד, וכן הסכמה של ר' משה פיינשטיין שניתנה בתמוז שנת תשל"ז, ויש עוד הסכמות של רבנים שניתנו אף הן לפני שנת תשמ"ג. גם בספר זה אין שום הסתייגויות, לא של המחבר ולא של המסכימים, על תבניתו של הספר.

ר' יששכר חזן חיבר שני ספרים במתכונת של המשנה ברורה. האחד, שערי מקואות על שולחן ערוך הלכות מקואות, ירושלים, תשס"ב. בספר נדפס שולחן ערוך עם באר הגולה, ועליו שלושה פירושים: שער המקוה (ביאורים), ביאורים (פלפול), שער הציון. אחריו חיבר ספר באותה מתכונת בשם פתחי מזוזות, [ביתר עילית], תשס"ו, שהוא ביאור על שולחן ערוך יורה דעה, הלכות מזוזה. הפירוש כולל שלושה חיבורים על דברי השולחן ערוך: פתחי מזוזות (פירושי), ביאורים (פלפול) ושער הציון.

דומה לו הוא ספר מילה כהלכתה לר' יאיר עזר, קרית ספר, תשס"ו, על הלכות מילה. ספר זה נדפס בתבנית משנה ברורה. בסיס הספר הוא לשון השולחן ערוך הלכות מילה, ולידו נמצא באר הגולה. פירושי של המחבר הם שלושה: מטה בנימין (פירוש), שערי חדרה (בירור ופלפול), אות ברית (ציונים). המחבר כתב בהקדמתו שאין לסמוך על הספר הלכה למעשה, אבל לא התייחס לתבנית הספר. בין הרבנים שהסכימו על הספר⁹¹ יש כמה שהזכירו כי תבנית הספר היא כתבנית משנה ברורה,⁹² אבל לא חיוו את דעתם על כך. כמו כן לא כתבו דברים חד משמעיים ביחס לסמכותו ההלכתית של הספר.

במתכונת זו הוא הדפיס גם את שחיטה כהלכתה על הלכות שחיטה, מודיעין עילית, תשס"ח; ואת ספר הגירות על הלכות גרים, מודיעין עילית, תשע"ב. בכל הספרים הללו נוספו בהמשך הספר בירורי עניינים, אבל אין זה קשור לנושא שלנו.

ר' יהושע אבא שאול כתב שני ספרים בשם ברית ותורה. האחד על שולחן ערוך הלכות מילה ופדיון בכור (ללא באר הגולה), בני ברק, תש"ע; והשני על הלכות חוקות העכו"ם וכו' סימנים קצח-קפב, בני ברק, תשע"א. הפירושים בשניהם הם: ברית ותורה, ביאור הלכה, שער הציון. הדמיון בשם הפירושים למשנה ברורה מובן מאליו.

דומה לשני ספרים הללו הוא ספרו של ר' אורי טיגר, דרכה של תורה, ירושלים, תשע"ג, על הלכות מלמדים ותלמוד תורה (סי' רמה-רמו). תבניתו כתבנית המשנה ברורה. פירוש הפשט נקרא בשם דרכה של תורה. הפירוש המפולפל יותר נקרא בשם ביאורים, ובתחתית העמוד נדפס שער הציון. אין הסכמות לספר, פרט לברכה של ר' חיים קניבסקי שהיא מעין הסכמה.

מכון הרב מצליח בבני ברק הוציא לאור את הספר הוראה ברורה על שלחן ערוך יורה דעה עם באר הגולה, הלכות תערוכות, סימנים צח-קיא, תשע"ג; הלכות בשר בחלב, סימנים פז-צז, תשע"ו; הלכות מליחה ועוד, תשע"ח. המדורים הם: הוראה ברורה, ביאור הלכה,

91 ראיית את המהדורה השלישית של הספר, מודיעין, תש"ע, ואני מניח שההסכמות שנדפסו על מהדורה זו, הן אלו שנדפסו גם במהדורה הראשונה.

92 אלה הם הרבנים: אליהו אבא שאול, שלמה זלמן אולמן, אשר וייס, משה מרדכי קארפ. כאמור, שאר הרבנים שהסכימו לא הזכירו פרט זה.

מכון מצאנו את ר' שריה דבליצקי שהדפיס גליון אחד של ספרו הנקרא שורת הדין, בני ברק, תשט"ז, ויותר לא נדפס.⁸⁷ הרי לנו חלק משער הספר:

ספר שורת הדין,⁸⁸ על כל הלכות זרעים ועל כל הדינים הנהוגים באר"י בזה"ז, חלק ראשון על הלכות ערלה, עם פנים השו"ע יור"ד סימן רצ"ד, באה"ג ובאה"ט...

בנוסף לחיבורים סביב השולחן ערוך המוזכרים בשער, כתב ר' שריה שלושה באורים המודפסים כתבנית המשנה ברורה, ואלו הם: שורת הדין (כמו משנה ברורה), בירורי הלכה (כמו ביאור הלכה), דלתי ציון (כמו שער הציון). בשנת תשמ"ג נדפס בברוקלין ספר שבשערו נכתב:⁸⁹

ספר גופי הלכות והוא משנה ברורה החדש והוא פירוש יפה ומנופה על שו"ע יורה דעה הלכות נדה... עם באר הגולה... וביאורי קראתי בשם משנה ברורה... ביאור הלכה... ועוד בה שלישייה משנת סופרים... בו הבאתי משנתן של הסופרים... שאלות הנוגעים לענייני רפואה שלא נתבררו בספרי האחרונים ותחת כל אלה פתחתי שער רחב בשם שערי הציון... הק' יהושע העשיל וואלהענדלער.

אכן שם הספר 'משנה ברורה החדש' יאה לו. לא רק ששמות החיבורים סביב השולחן ערוך הם כשמות שנתן ר' ישראל הכהן מראדין לחיבורו משנה ברורה, אלא גם תבנית ההדפסה היא כפי שהדפיס המשנה ברורה.⁹⁰

על ספר זה הסכימו הרבנים: יוסף גרינולד, משה שטרן, משה הלוי שטיינבערג. אין בהסכמות הסתייגות כל שהיא ביחס לפסק ההלכה שעולה מן הספר. אדרבה אתה שומע בהסכמות דברי שבח והלל על המחבר, ונמצא שיכול אדם להסתמך על הספר הלכה למעשה.

כמו כן אין כל התייחסות בהסכמות לשמו של החיבור ולא לצורת הדפסתו. משמע שהרבנים לא ראו מניעה כל שהיא להדפיס ספר בשם 'משנה ברורה החדש' והם מוכירים שם זה בהסכמתם. נראה שהם גם לא התנגדו לצורת ההדפסה, אם כי אפשר שהם לא ראו ממש את תבנית הספר, אבל נראה לי שקשה לקבל זאת.

דומה לספר זה בתבניתו אבל לא בשמו הוא הספר שחיבר ר' לוי רבינוביץ בשם מעדני השולחן. זו סדרה של ספרים והראשון שבהם הוא על הלכות תערוכות, ירושלים, תשמ"ו. המחבר הדפיס את השולחן ערוך על הלכות תערוכות, עם באר הגולה ובאר היטב. עליהם כתב את שלושת פירושי תבנית המשנה ברורה: מעדני השולחן (פשט), מטעמי השולחן

87 תודתי לר' בצלאל דבליצקי שהעירני על כך, ושולח לי צילום של השער ועמוד מהספר.

88 מעל האותיות ש, ר, ה, י, של שם הספר נדפסה נקודה. המחבר רמז בזה כי האותיות האלו מצטרפות לשמו.

89 יש לדעת שבשער נדפסו מלים מסויימות בהדגשה ובהבלטה רבה, אבל אני העתקתי את כולן באופן שווה.

90 אמנם רי"מ הכהן מראדין הדפיס במשנה ברורה בנוסף לשלושת חיבוריו עוד שלושה פירושים שהם: באר הגולה, באר היטב ושערי תשובה. אבל כאן נדפס בנוסף רק באר הגולה, וכן החיבור משנת סופרים שנדפס מעל שער הציון ובאותה תבנית של שער הציון.

שער הציין. בשער הספר נכתב כי הוא 'כמתכונת ספר משנה ברורה', וגם המחברים ציינו זאת בהקדמתם. אלא שלעתים הורחב ביאור ההלכה מאוד, ולכן "דברים שהם צריכים אריכות יתר" הועברו לסוף הספר למדור בשם "ביאור הלכה הארוך". כן נדפס בסוף הספר מדור "הוראה סדורה" שיש בו "פסקי ההלכות העולים מכל סימן ע"פ סדר העניינים". לספר יש הסכמות רבות, וחלק מהמסכימים אכן ציין שהספר הוא כתבנית המשנה ברורה. כך לדוגמה כתב ר' עובדיה יוסף: "לפיכך טוב ראו לחבר ספר בחלק יורה דעה, כתבנית וכמראה המשנה ברורה", ועמדו על כך מסכימים נוספים.⁹³ ר' יוסף נסים כהן, שהעלים את שמו כמחבר, חבר את משנת כהן על הלכות כבוד אב ואם, ירושלים, תשע"ו. שמות הפירושים שכתב הם: משנת כהן, ביאורי הלכה, שער הציין, ברור ששמות פירושו נגזרו משמות המדורים של משנה ברורה.

(ב) ספרים כדמות 'משנה ברורה' על אבן העזר

ר' אליהו האווי החל לפרסם ספר בדמות משנה ברורה על אבן העזר בשם משנת העזר. עד עתה נדפסו שני כרכים, נוי-צרפת, תשע"ג-תשע"ו, החל מסימן א עד סימן כה. המחבר קיבל הסכמות מכמה רבנים, שרובם מציינים את העובדה שהספר הוא⁹⁴ "באותו הפורמט של המשנ"ב על אר"ח". גם המחבר ציין זאת בהקדמתו בעמ' ב:

חלקתי חיבור זה לשלשה חלקים (כצורת ספר משנה ברורה)⁹⁵ מחמת התועלת הגדולה שיש בחלוקה זו להקל על המעינים... החלק הראשון קראתי **"משנת העזר"** והוא פירוש לדברי המחבר והרמ"א כל דבר בטעמו ונימוקו. גם הובאו בו הרבה חידושי דינים מדברי האחרונים. החלק השני קראתי **"שער הציין"** שבו ציינתי מקורות ונימוקי ההלכות, גם לפעמים איזה הערות קצרות... החלק השלישי קראתי **"ביאורים"** ומטרתו להעיר לב המעינים על איזה עניינים הטעונים בירור.

(ג) ספרים כדמות 'משנה ברורה' על חושן משפט

ר' יוסף דב ספטימוס, כתב את משפטי צדק על שולחן ערוך חושן משפט ובאר הגולה, סימנים א-כז, תפרח, תשס"ו; סימנים כז-לח, תפרח, תש"ע. המחבר כתב בהקדמתו: "וחשבתי אילו היה ספר מעין 'משנה ברורה' על שו"ע חושן משפט אז היה אפשר לאנשים פשוטים כמוני ללמוד ולהבין כמה סעיפים בזמן קצר אבל לעת עתה לא מצאתי ספר כזה". ואכן חילק את פירושו לשלושה מדורים: משפטי צדק, ביאור המשפט, ציין המשפט, ושמותיהם הדומים לשמות המדורים במשנה ברורה מלמדים על עניינם. לספר יש הסכמות מכמה רבנים, ובהם ר' יודה טשזנר המציין כי הספר בנוי כמשנה ברורה על אר"ח.

93 ר' שלמה יוסף מחפור, ר' אשר זעליג וייס, ר' שמואל אליעזר שטרן, ר' שריאל רוזנברג, ר' אברהם יוסף.

94 לשון ההסכמה של ר' משה הלל הירש, וכן כתבו ר' משה שטרנבוך, ר' יעקב הלל, ר' שריאל רוזנברג.

95 כך נדפס במקור.

באותו זמן שר"ד ספטימוס הוציא לאור את ספרו, יצא לאור ספר משפטי החשן על שולחן ערוך חושן משפט, הלכות שכנים, סימנים קנג-קנו, ירושלים, תשס"ז. לספר זה יש כמה וכמה עורכים, ולכן לא פירטתי את שמותם. הרי לנו מעט מהכתוב בהקדמה:

הספר נעשה במתכונת דומה לפאר היצירה של קודש הקדשים **מין החפץ חיים זיע"א** בספרו **משנה ברורה** אשר כל בית ישראל נשען עליו. וכידוע שמרן החפץ חיים זיע"א השתוקק להוציא כעין ספרו משנה ברורה על חושן משפט ועפ"י תבנית ספרו של מרן זיע"א ערכנו את ספרנו דלהלן. היינו, שאחר הבאת דברי מרנן השולחן ערוך והרמ"א עם באר הגולה, נוספו ג' חיבורים:

הא', באר חיים - **ביאורים** ובו טעמי הדינים העולים מן הסוגיא והראשונים כולל דברי הב"י הב"ח והפרישה הסמ"ע והש"ך ושאר נושאי כלי המקדש עד דורות האחרונים כהקצות החושן ונתיבות המשפט ורעק"א ובני דורם.

הב', אור אפרים - **הערות**, ובו בירורים והבהרות הנושאים שהופיעו בדברי הפוסקים בדרך שקלא וטריא ועיון בחילוקי הדינים היוצאים מזה כן נכללו בו הנידונים השייכים למציאות זמננו בהבאת מה שכתבו בזה גדולי הדורות עד דורנו ממש בעזרי"ת.

והג', ציין במשפט, ובו הציונים למקורם הקדוש של כל דברי הפוסקים הנ"ל.

בשנת תשע"א יצא לאור חלק נוסף באותה מתכונת על הלכות שכירות פועלים, סימנים של"א-של"ט.

קונטרס משפט עשה הוא פירוש על שולחן ערוך חושן משפט סימן כ"ו, שכתב ר' אורי טיגר, ירושלים, תשע"ז. המחבר כתב סביב לשולחן ערוך שלושה פירושים כדמות המשנה ברורה: משפט עשה, פירוש קצר לדברי השולחן ערוך ויש בו גם דינים מלוקטים בקצרה מדברי הראשונים והאחרונים; ביאורים, דיונים בדברי הפוסקים באופן נרחב; שער הציין, מקורות לאמור לעיל וגם ביאורים קצרים שלא נכנסו לביאורים. הקונטרס קיבל את הסכמתו של ר"ח קניבסקי, שאף כתב הערות קצרות על כולו, והן נדפסו בגליון.

(ד) ספרים כדמות 'משנה ברורה' על אורח חיים

אף שמשנה ברורה נכתב על כל שולחן ערוך אורח חיים, מצאנו מחברים שכתבו ספר כדמות משנה ברורה על חלק קטן משולחן ערוך אורח חיים. הדבר נעשה משום שלדעתם יש מקום להרחיב את הביאור בסימנים מסויימים של השולחן ערוך. דוגמה לדבר הוא ספר מראה אפרים על ענייני עירובין.

ר' גבריאל אפרים מאיר כתב ספר בשם מראה אפרים, ירושלים, תשס"ו, הכולל בתוכו את הספר מדה ברורה, וספר מראה אפרים. ספר מדה ברורה, על משקל משנה ברורה, הוא פירוש על השולחן ערוך אר"ח סי' שצ"ח וסי' שצ"ט, ומכיל שלושה פירושים: מדה ברורה (פשט), ביאור המדה (בירור ופלפול), מראה המדה. על פי דברי המחבר בהקדמה ניתן לפסוק הלכות מספר זה, וגם מהסכמת ר' שמואל אויערבאך עולה כך.

(ה) ספרים כדמות 'משנה ברורה' ויותר ממנו

ר' יעקב מאיר שטרן כתב את ספר משנת הסופר על הלכות סת"ם, בני ברק, תשנ"ב. אני מתארו בקיצור אף שאינו על שולחן ערוך, מפני שהוא אב טיפוס לשאר ספריו שהם עיקר ענייננו.

פנים הספר הוא קסת הסופר לר' שלמה גנצפריד, ועליו שלושה חיבורים כדמות המשנה ברורה: משנת הסופר, ביאור הסופר, שער הציון. אלא שר' יעקב הוסיף גם את ילקוט הסופר, שבו יש "ילקוט מהרבה ספרים וש"ת ועשיתי להם מדור לעצמם ולא שיבצתים במשנת הסופר כדי שלא להאריכו מדי שהוא עשוי עבור כל הסופרים כולל מתחילים, משא"כ ילקוט הסופר נעשה עבור הת"ח שרוצים להרחיב ידיעתם". על ילקוט הסופר נוסף למטה מדור בשם "מקורות".

בנוסף לזה כתב ר' יעקב שני חיבורים בשם אמרי יעקב סביב שולחן ערוך שכולם באותה תבנית, והם: אמרי יעקב על שו"ע יו"ד סי' רמ"ה הלכות מלמדים, בני ברק, תשנ"ו; שולחן ערוך אבן העזר, בני ברק, תשע"ג.

(ו) ספרים כדמות 'משנה ברורה' שלא על שולחן ערוך

בשנת תשמ"ד החל לפרסם ר' חיים קניבסקי את ספרו דרך אמונה. הפנים הוא ספר זרעים מתוך משנה תורה לרמב"ם, ומסביב חונים שלושה פירושים של ר"ח קניבסקי: דרך אמונה (פשוט), באור ההלכה (פלפול), ציון ההלכה. המיוחד בספר שהוא מודפס בתבנית של משנה ברורה, אלא שפנים הספר אינו שולחן ערוך אלא משנה תורה לרמב"ם. שלושת הפירושים מסביב הם באותה תבנית של משנה ברורה, ותוכנם אף הוא מסודר באותו אופן, ואף שמם של שניים מהם מרמז בבירור על כך. לאמור, דרך אמונה הוא פירוש רצוף ופשוט של דברי הרמב"ם. באור ההלכה הוא בדרך של משא ומתן, ודן רק בעניינים מסויימים. ציון ההלכה הוא מקורם של ההסברים הנמצאים בדרך אמונה. וכך כתב המחבר בהקדמתו:

וסידרתי הדברים כסדר מרן המשנה ברורה ז"ל כי באופן זה נקל ללמוד ולעיין דהיינו הפנים הוא לשון הרמב"ם ז"ל והביאור דרך אמונה הוא כל ההלכות שיוצאות ע"פ פסקי מרן ז"ל ושאר המפרשים וציינתי על כל דבר בציון ההלכה מאין מקורו כדי שהמעייין יוכל לראות בפנים כל דבר ובביאור ההלכה כתבנו כל מה שיש לפלפל בזה.

מובן מאליו שהמחבר יודע שיש חידוש רב בדרך הדפסה בצורה זו, ועל כן כתב בהמשך ההקדמה:

אכן דבר פשוט שלא כתבתי ח"ו הלכה למעשה [אף שהספר סודר בצורת המשנה ברורה]⁹⁶ כי לא באתי לידי מדה זו ואפי' אחריות דנפשי לא קבילי עלי כ"ש אחריות דאחרוני.

נמצא כי ספר זה נבדל מקודמיו בשני עניינים. האחד, בספרים הקודמים אין הסתייגות לא של המחבר ולא של המסכימים על הספר מבחינה הלכתית, אלא לדעתם ניתן לפסוק מהם הלכות. אבל ביחס לספר של ר' חיים המחבר עצמו כתב פעמיים במפורש שאין להסתמך על הספר מבחינה הלכתית. אולי משום כך אין בספר הסכמות, בניגוד לספרים הקודמים. הרי הבדל שני בין הספרים הקודמים לדרך אמונה. בקודמים שם הספר וצורתו אינם עולים לדיון כלל ועיקר. אבל בספר דרך אמונה, המחבר סבור ככל הנראה שיש בכך בעיה כל שהיא, ולכן ראה לנכון לכתוב בהקדמה הצדקה למעשהו.

נצרך לכאן מה שמסופר עוד על צורתו החיצונית של ספר זה:⁹⁷

סח רבינו ר' חיים קניבסקין בתחלה עלה במחשבתי לעשות בדרך אמונה בצידו של הדף מקורות להרמב"ם כדוגמת באר הגולה, ואבא זצ"ל אמר לי שלא צריך לעשות הכל לגמרי כמו המ"ב [המשנה ברורה] לכך עשיתי זה בקונטרס בפני עצמו בח"ה [בחלק ה] [בארה של מרים]⁹⁸ וכן הגר"י שפירא שליט"א העירני שכיון שהודפס השגות הראב"ד עם הרמב"ם צריך להדפיס גם הראב"ד, והגם שכל פעם הבאתי דבריו בד"א [ברך אמונה], מ"מ כיון שהוא העיר, הבאתי כל השגות הראב"ד בסוף בפנ"ע.

(ז) ביקורת על 'דרך אמונה'

ואכן גם ר' קלמן כהנא סבור שיש קושי מסויים בשמו של הספר, והוא כנראה לא הכיר את הספרים שמנינו לעיל בסעיף א, ולכן לא התייחס אליהם. את ספר מעדני השלחן שהזכרנו שם ודאי שלא הכיר, שהרי לא נדפס בזמנו אלא מאוחר יותר. ובכן, ר' קלמן כהנא כתב ביקורת על דרך אמונה, ודומני שהוא היחיד שעשה כן. הוא התייחס בפתח דבריו גם לתבנית של הספר, ובין השאר כתב:⁹⁹

והנה חיקוי זה, וקריאת שם ביאור ההלכה בה"א הידיעה שניתוספה על שמו של באור הלכה של בעל המ"ב, וכן קריאת שם ציון ההלכה בה"א הידיעה שנקרא על שם שער הציון של בעל המ"ב, יש להם משמעות גם כלפי הקורא והמעייין. אמנם מדגיש הגהמ"ח [הגאון המחבר], הן בשער הספר, הן בהקדמה - ושם אף שתי פעמים - ש"ח"ו להורות הלכה למעשה מספר זה", אבל אין להתעלם ממה שצוין לעיל, והספר תובע בצורתו ובסידורו לראות בו "משנה ברורה" לסדר זרעים.

97 מנחת תודה, בני ברק, תשס"ו. אין בספר מניין דפים.

98 הסוגריים הללו בלבד והכתוב בהם נמצאים במקור, שאר הסוגריים נוספו על ידי. בחלק ה נדפסו השגות הראב"ד, ובנוסף לכך נדפס בו הקונטרס בארה של מרים, שבו כתב המחבר מקורות לרמב"ם.

99 ר' קלמן כהנא, 'ספר דרך אמונה על הל' כלאים ומתנות אבינוים [צ"ל: עניינים]', המעין, כד, ד (תמוז, תשד"מ), עמ' 58-70. את הכותרת למאמר העתקתי משער 'המעין', אבל בראש המאמר, בעמ' 58 נכתבה כותרת שונה, והיא: 'משנה ברורה להלכות זרעים'. כותרת זו מרמזת על מה שכתבנו בפנים. יש לציין שר"ק כהנא הדפיס מאמר זה בספרו חקר ועיון, חלק ה, ירושלים, תשמ"ו, עמ' רכב-רלו, ושם הכותרת היא רק 'משנה ברורה להלכות זרעים', הן בתוכן הספר, והן בראש המאמר.

ולאחר שתיאר את הספר, המשיך ר"ק כהנא:¹⁰⁰

אלא שעלינו לזכור את המיגבלות. המשנה ברורה נתחבר אחרי שלאחר היד החזקה נתחברו הטורים, והשולחן ערוך ע"י מרן הב"י ונתוספה לו המפה של הרמ"א. וצורפו להם נושאי הכלים באר הגולה, והטורי זהב והמגן אברהם ומפרשיהם כפרי מגדים ומחצית השקל, ועוד ועוד מחברים. ומתוכם קוצר באר היטב, בשתי מהדורות שונות ומשני מחברים, ושערי תשובה. ואז בא בעל משנה ברורה וסילת סולתו מהם. ובבואו להדפיס השו"ע עם המפה צירף להם את באר הגולה, באר היטב ושערי תשובה, ורק בצירופם הדפיס את המשנה ברורה ובאור הלכה ושער הציון. אך בסדר זרעים, ובספר זרעים לרמב"ם חסרנו כל אלה. ומלבד מה שחסרנו, הרי מה שהיה אפשר להדפיס לא הודפס.¹⁰¹

(ח) המחבר והציבור מתעלמים מהביקורת

איני יודע אם ר"ח קניבסקי ראה את ביקורתו של ר"ק כהנא, אף שאני מניח שראה אותה או שסיפרו לו עליה,¹⁰² מכל מקום ספר דרך אמונה נדפס בכמה וכמה מהדורות ותבניתו לא שונתה. לא זו בלבד אלא שר' חיים המשיך באותה תבנית בספר נוסף. לאמור, בשנת תשס"ח פרסם ר"ח ק"ס כשם דרך חכמה, הבנוי אף הוא באותה תבנית. לאמור, פנים הספר הוא ספר עבודה של הרמב"ם, ועליו חונים שלושה פירושים כתבנית משנה ברורה. עד עתה נדפס רק ספר אחד על הלכות בית הבחירה והלכות כלי המקדש.

דבר ברור שגם תלמידיו של ר"ח קניבסקי, ואין הכוונה דווקא לתלמידים אישיים, לא הושפעו מדברי הביקורת של ר"ק כהנא, והראיה שבעקבות דרך אמונה אנו עדים לספרים נוספים שנכתבו באותה מתכונת. הרי לנו רשימה של ספרים שעלו בידי, ומן הסתם יש נוספים שלא הגיעו לידיעתי.

א. ר' ישראל רוט כתב ספר בשם עיר מקלט, בני ברק, תשס"ג. פנים הספר הם דברי הרמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש, פ"ה-פ"ט. פירושי המחבר הם: עיר מקלט (פשט), ביאורי הלכה, שער העיר (ציונים). בשער הספר וגם בהקדמה הזהיר המחבר את המעיין שאין לפסוק על פי הכתוב בספר. בדברי המחבר וכן בהסכמות הרבנים אין התייחסות לתבנית הספר. בהסכמות אין התייחסות מפורשת לפסיקת הלכה, אבל נוסח דבריהם הוא שיש בספר דברי תורה חשובים וכדומה, והם מלמדים שאין כאן עניין לפסק הלכה.

ב. ר' יחיאל פישוהוף כתב ספר בשם טעם ודעת, א, על רמב"ם הלכות טומאת מת, בני ברק, תשס"ג. פירושי המחבר הם: טעם ודעת, ביאורי הלכה, שער הציון. לספר אין הסכמות.

המחבר בהקדמתו רמז ככל הנראה לתבנית הספר, וכך כתב:

100 הוא התייחס לדברים נוספים, אבל כאן הבאתי רק את התייחסותו לתבנית של הספר.

101 אתייחס כאן לחסרון אחד שהעיר ר' קלמן והוא שהמחבר היה צריך להדפיס גם את השגות הראב"ד. ואכן בחלק ה של דרך אמונה, שנדפס לאחר שהשלים ר"ח את פירושו על כל סדר זרעים, ובו נדפס כמה הוספות, כתב ר"ח ק"ס שהעירו לו על החסרון של השגות הראב"ד, ראה לעיל ליד הערה 98, ועל כן הדפיס כאן את השגות הראב"ד בפני עצמן.

102 ראה הערה קודמת.

אף שהספר חובר בצורה אשר חיברו רבותינו המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם, והספר נראה כאילו בא לפסוק הלכות למעשה נכי עניי טומאת מת נוהגים הרבה לכהנים בזה"ז, וכבר החמירו מאד בעונש מי שלא הגיע להוראה ומורה ר"ל... ולא כתבתי הספר אלא לתועלת הלומדים אחרי אשר ראיתי שזוהי הצורה הנכונה שתהיה לתועלת תלמידי חכמים.

בשנת תשע"א הדפיס המחבר את טעם ודעת חלק ב, על רמב"ם הלכות פרה אדומה. כל האמור על חלק א, מתאים גם לחלק זה.

אמנה עוד שניים מסוג זה בקצרה.

ג. ר' יצחק שניידר, פתחי נזיר על רמב"ם הלכות נזירות, בני ברק, תשס"ז.

ד. ר' אליעזר רבינוביץ, משנת הדעת על רמב"ם הלכות טומאת צרעת, בית שמש, תשס"ז. המשותף לכל הספרים הללו שהם ספרי הלכה. אבל יש ספר נוסף שנדפס בתבנית משנה ברורה וקשה להגדיר אותו כספר הלכה. כוונתי לספרו של ר' אורי טיגר, קונטרס דרך איש, כללים ועיונים במשנת החזון איש, ירושלים, תשס"ט. ספר זה אינו ספר הלכתי, אלא יש בו שני פרקים על דרך הלימוד והפסיקה של החזון איש, ואלו הם: פרק א - דרך חיבורו ולימודו, פרק ב - כללי הוראה. כל פרק מחולק לסעיפים.

המיוחד בספר זה שבנוסף לכך שאין הוא ספר הלכתי, הרי שלשון הסעיפים הם דברי המחבר עצמו, ולא דברים המועתקים מספר אחר.¹⁰³ על דברי המחבר הללו כתב המחבר עצמו שלושה פירושים: דרך איש (פשט), ביאורים (הרחבה של עניינים מסויימים), שער הציון. לא נתברר מדוע היה על המחבר לעצב את ספרו בתבנית המשנה ברורה. ההסבר הפשוט לכך הוא, שהמחבר הושפע מספרים אחרים.

(ט) יש שהסתייג מהדפסת ספרים כדמות 'משנה ברורה'

ר' בנימין יהושע זילבר בספרו שו"ת משנת בנימין, בני ברק, תשנ"ב, כתב בהקדמתו:

בשנת תשכ"ח זכיתי להוציא לאור הספר הלכות שביעית כדוגמת ש"ע ומ"ב עם פירוש כסא דוד וביאור הלכה והודגש בהקדמה מטרת החיבור הוא - בעיקר לספר לימוד לכל בית ישראל.

והנה אף שכתב כי הוא דוגמת ספר משנה ברורה, יש לשים לב לצורת ההדפסה שלו. הספר כולל שלושה חלקים: האחד הלכות שביעית שברובן הן מספר פאת השולחן לר'

103 דומה במקצת לתבנית זו הוא הספר משפט הגט לר' נהוראי יוסף אוחנה, ירושלים תשע"ד. כשמו כן הוא, לאמור הספר מכיל את הלכות הגט. אלא שבסיס הספר אינו שולחן ערוך, אלא מדור 'פסקי גטין'. שבו כתב המחבר "תמצית דברי הפוסקים וספרי השו"ת בקצרה כולל פסקי הלכה ודיונים אקטואליים השכיחים בבתי הדין ערוך כפסקי הלכה", כתובים כלשונו של המחבר. עליו חונה 'עמק גטין' שהוא "מהרה כמקורות ל'פסקי גטין' המכיל את עיקרי דברי הפוסקים ממהות ספרי השו"ת ופסקי דין עד לדעת אחרוני האחרונים". יש בו גם שער הציון שהוא כדברי המחבר: "מדור מיוחד הנקרא 'שער הציון' שהם חידושים שנתווספו לי בעוברי פעם שניה על הדברים, על קצת הבנות בדברי הפוסקים, או תיקוני לשון, ביאורים, וציונים. גם לעיתים מדור זה משמש כהפניה למקום אחר שבו דנתי בדברי הפוסקים, וגם הפניות לנושאים אגדיים שאין בהם כ"כ נפק"מ למעשה".

ישראל משקלוב. השני הוא חיבורו של הרב זילבר כסא דוד שהוא מעין משנה ברורה. השלישי הוא ביאור הלכה. אכן הרב זילבר הדפיס את חיבוריו בצורה שונה מקודמיו, ויצר בכך שני שינויים בולטים בהשוואה לתבנית המשנה ברורה. האחד, כל החיבורים נדפסו זה מתחת לזה, ולא זה בצד זה. לאמור, בראש נדפסו הפסקים מספר פאת השולחן, מתחתיהם נדפס כסא דוד, ומתחתיו נדפס ביאור הלכה. השני, אין בו חיבור הדומה לשער הציון. נמצא כי אף שהרב זילבר כתב שהוא חיבר ספר כמו המשנה ברורה, הרי שהוא שינה את התבנית, כנראה מפני שלא רצה שתבניתו תהיה דומה לתבנית של המשנה ברורה.

פרק חמישה עשר

כבוד הספר

הרמב"ם ייחד את הפרק האחרון, הוא פרק עשירי, בהלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, לנושא של כבוד ספר תורה. כך כתב בהלכה ב: "ספר תורה כשר נוהגין בו קדושה יתירה וכבוד גדול". הרמב"ם חזר והדגיש דברים אלו באותו פרק.¹ הרמב"ם התייחס בדבריו אך ורק לספר תורה, ואכן כך הוא בתלמוד המשמש מקור לדברי הרמב"ם, ולכן אין אנו מוצאים בדברי הרמב"ם התייחסות לספרי קודש בנושא של כבוד. כך נמצא גם בטור, יורה דעה סי' רפב, שרוב דבריו הועתקו מדברי הרמב"ם, וכן הוא גם בשולחן ערוך. יש לציין שבשולחן ערוך אורח חיים, סי' קנד, הביא המגן אברהם בסי' קנד סק"ד מעט הלכות הקשורות לכבוד ספר תורה ולכבוד ספרים. ללמדך, שהאמור בשולחן ערוך יורה דעה, אין בו די.

גם ר' אברהם דנציג מצא לנכון לקבוע את הלכות כבוד הספרים בספרו חיי אדם, שעיקרו של הספר כידוע מבוסס על שולחן ערוך אורח חיים.² הוא הביא חלק קטן מההלכות הנזכרות בשולחן ערוך יורה דעה, והוסיף עוד מעט הלכות ממקורות אחרים. אכן בניגוד לאמור בשולחן ערוך הוא כבר כתב בכמה הלכות שהמדובר ב'שאר ספרים'. בקיצור שולחן ערוך הובאו רק מעט מאוד הלכות של כבוד הספרים, וגם במקרה זה ההלכות הובאו בחלק השייך כביכול לאורח חיים. רובן ככולן עוסקות בשאר ספרים על פי מה שכתבו האחרונים.³

אכן בניגוד למיעוט ההלכות בכל המקורות שהזכרנו, הרי שבספר חסידים לר' יהודה החסיד יש לנו אוסף גדול של הלכות הנוגעות לכבוד ספרים.⁴ בחלק מן ההלכות נכתב

1 כך כתב בה"א: "כל מי שישב לפני ספר תורה ישב בכבוד ראש ובאימה ופחד" וכו'. ואף את מקומו של ספר תורה יש לכבד כמו שכתב בה"י (על פי נוסח מהר" פרנקל ועי"ש בחילופי נוסחאות): "מזוזה ליחד לספר תורה מקום ולכבד אותו המקום ולהדרו יותר מדאי".

2 כלל לא, סעיפים מב-מח.

3 סימן כח סעיף ט.

4 בספר חסידים, עם פירוש מקור חסד לר"ר מרגליות, ירושלים, תשס"ו, נדפס מפתח מפורט, ושם קיימים שני ערכים: ספר תורה, ספרים. כך לדוגמה יש ריכוז גדול של הלכות בסימנים תתצב-תחקמג. ראה גם מ' כרמלי-וינברגר, 'אהבת הספר ב"ספר חסידים" וב"פילובליון"', סיני, נו (תשכ"ה), עמ' קנט-קעה. גם בספר חסידים כתב יד פארמא, מהר" מקיצי נרדמים, פרנקפורט דמיין, תרפ"ד, קיים קובץ גדול של הלכות כבוד הספר וגם ביחס לכתיבתו, סי' תרמ"ה-תשכ"ו. ויש בו עוד הלכות נוספת בכבוד הספר במקומות מפורטים.